

Zakład Badań Wschodnich
Instytutu Nauk Politycznych
przy współpracy
z Międzyinstytutową Pracownią Badań
nad Rosją i Państwami Poradzieckimi
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych
Uniwersytetu Warszawskiego

Redakcja naukowa

Tadeusz Bodio

Przywódstwo, elity i transformacje w krajach **WNP**

Problemy metodologii badań

Tom I

Warszawa 2010

Publikacja dofinansowana ze środków przyznanych przez Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego w ramach działalności statutowej
oraz Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego

**Redaktor naukowy serii
i kierownik międzynarodowego programu badawczego:
Tadeusz Bodio**

Książka przygotowana w ramach międzynarodowego programu badawczego
Zakładu Badań Wschodnich Instytutu Nauk Politycznych przy współpracy
z Międzyinstytutową Pracownią Badań nad Rosją i Państwami Poradzieckimi
Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego
oraz Wydziałem Politologii i Administracji
Wyższej Szkoły Ekonomicznej ALMAMER w Warszawie

Recenzenci:

prof. dr hab. Barbara Krauz-Mozer, Instytut Nauk Politycznych
i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego

prof. dr hab. Tadeusz Wallas, Wydział Nauk Politycznych
i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

prof. zw., dr hab. Arkadiusz Żukowski,
Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

© Copyright by Tadeusz Bodio and Authors
© Copyright by Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2010

Projekt okładki:
Barbara Kuropiejska-Przybyszewska

Redakcja i korekta:
Zespół

Skład i łamanie:
OFI, Warszawa

Wszelkie prawa zastrzeżone. Każda reprodukcja lub adaptacja całości bądź części
niniejszej publikacji, niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji (drukarskiej,
fotograficznej, komputerowej i in.), wymaga pisemnej zgody Autorów i Wydawcy.

Wydawca:
Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR
03-982 Warszawa, ul. Dedala 8/44
tel. 0-602-247-367, fax 615-34-21
e-mail: oficyna@aspra.pl
www.aspra.pl

ISBN 978-83-7545-176-4

SPIS TREŚCI

Autorzy	11
Wprowadzenie: Tadeusz Bodio, <i>Z problematyki badawczej nad teorią i metodologią transformacji, elit politycznych i ich liderów w WNP</i>	17

Część I

Koncepcje, podejścia i perspektywy badawcze

Mirosław Karwat, <i>O subtelnościach badań nad państwami autorytarnymi. Refleksja metodologiczna</i>	45
Roman Bäcker, <i>Podstawowe kategorie polityczne autorytaryzmu</i>	67
Andrzej Antoszewski, <i>Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich</i>	91
Andrzej Wierzbicki, <i>Przywództwo i elity krajów WNP w perspektywie badań etnopolitycznych</i>	111
Jarosław Nocoń, <i>Empiryczne, analityczne i normatywne podejścia do badań elit politycznych w transformacji systemowej (na przykładzie państw WNP)</i>	139
Andrzej Sepkowski, <i>Czynniki jakościowe w analizie przywództwa politycznego (w tle przywództwa republik poradzieckich)</i>	161
Maciej Hartliński, <i>Teoretyczne wyznaczniki analizy przywództwa w krajach WNP</i>	181
Piotr Załęski, <i>Tradycyjna kultura polityczna w badaniach nad transformacją w krajach WNP</i>	199
Tomasz Kapuśniak, <i>Zjawisko „wirtualnej polityki” jako problem transformacji krajów WNP</i>	223
Jarosław Szymanek, <i>Systemy rządów w krajach WNP: metodologia badań ustrojowo-porównawczych</i>	237
Krzysztof Kozłowski, <i>Przestępstwo a legitymizacja przywódców na obszarze poradzieckim (aspekty teoretyczno-praktyczne)</i>	279
Jan Błuszkowski, <i>Metodologiczne problemy badań nad stereotypami elit politycznych w krajach WNP</i>	297

Jerzy Sielski , <i>Wzory osobowościowe przywódców politycznych krajów WNP (propozycje konceptualne)</i>	325
Przemysław Sieradzan , <i>Koncepcja przywództwa pasjonarnego Lwa N. Gumilowa</i>	339

Część II

Federacja Rosyjska

Jarosław Ćwiek-Karpowicz , <i>Paradygmaty badań nad przywództwem, elitami i transformacją polityczną w Federacji Rosyjskiej</i>	361
Marek Żyromski , <i>Kontynuacja czy cyrkulacja. Elity rosyjskie w procesie transformacji ustrojowej (wyjaśnienie przyczynowo-skutkowe)</i> ...	375
Łukasz Paw , <i>Profilowanie psychologiczne przedstawicieli władzy – wytyczne do analizy przywódców i elit politycznych Federacji Rosyjskiej</i>	387
Jacek Ziółkowski , <i>Metodologiczne problemy badań nad autorytetem politycznym w społeczeństwach transformacji systemowej (na przykładzie Federacji Rosyjskiej)</i>	411
Ewa Marciniak , <i>Badanie kompetencji przywódców politycznych (casus Michaila Gorbaczowa)</i>	427

Część III

Inne kraje poradzieckie

Tadeusz Bodio , <i>Badania nad teorią i metodologią transformacji oraz elit politycznych w Azji Centralnej</i>	443
Tadeusz Bodio , <i>Wyjaśnienie cywilizacyjne w badaniach transformacji państw Azji Centralnej</i>	471
Andrzej Chodubski , <i>Wektory przemian cywilizacyjnych a funkcjonowanie elit politycznych i ich przywódców w Azji Centralnej</i>	493
Piotr Grochmalski , <i>Autorytaryzm centroazjatycki a kwestia transformacji systemowej – próba poszukiwania modelu metodologicznego</i>	507
Yuriy Matsiyevsky , <i>Transformacje reżimu politycznego na Ukrainie przed i po pomarańczowej rewolucji (interpretacja instytucjonalna)</i>	549

Wyjaśnienie cywilizacyjne w badaniach transformacji państw Azji Centralnej

1. Paradygmat cywilizacyjny

W badaniach politologicznych prowadzonych przez ośrodki naukowe krajów WNP coraz częściej podkreśla się, że nie ma jednej metody badań nad transformacją polityczną w przestrzeni poradzieckiej. Ujawnia się w nich tendencja do przewartościowania istniejącego zaplecza teoretyczno-metodologicznego w danym zakresie. Pojawiają się postulaty budowy „nowej metodologii”, która będzie się cechować satysfakcjonującym potencjałem wyjaśniająco-prognostycznym. Zwraca się uwagę m.in. na walory paradygmatów etnopolitycznego, tranzytologicznego, modernizacyjnego i geopolitycznego. Coraz częściej akcentuje się także paradygmat cywilizacyjny. A.I. Orazbaeva m.in. konstatuje, że w ostatnim okresie obserwuje się transformację teorii cywilizacji w metodologię badań¹, która może być skutecznym narzędziem analizy zmian zachodzących w przestrzeni poradzieckiej. Metodologia ta może w pewnym sensie zastąpić różne wersje paradygmatu formacyjnego zakładającego determinizm i rozwój liniowy historii społeczeństw, w podejściu cywilizacyjnym determinizm jest redukowany a nawet eliminowany, uznaje się wielowariantowy, nieliniowy rozwój jednej historii ludzkiej.

Za pomocą wyjaśnienia cywilizacyjnego podejmuje się próby wyjaśnienia odmienności cywilizacyjnej Wschodu od Zachodu, a także specy-

¹ Zob. A.I. Orazbaeva, *Civilizaciá kočevnikov evrazijskich stepej*, Almaty 2005, s. 81; por. *Vybor Centralnoj Azii w civilizacionnom prostranstvie*, Biškek 1996.

fiki modernizacji i transformacji politycznej. W analizach politologicznych sięga do metod wypracowanych na gruncie Nauki o cywilizacji, korzysta się z jej aparatury terminologiczno-analitycznej. W analizach tych coraz częściej pojawiają się takie terminy jak „cywilizacja radziecka”, „cywilizacja poradziecka”, „cywilizacja posttotalitarna”, „cywilizacja azjatycka”, „cywilizacja euroazjatycka” i „cywilizacja rosyjska”.

Obserwowana po rozpadzie ZSRR, a zwłaszcza w ostatniej dekadzie duża koncentracja uwagi badaczy rosyjskich na kwestiach cywilizacyjnych jest zrozumiała. Samoistość cywilizacyjna Federacji Rosyjskiej była w ostatniej dekadzie fundamentem projektu politycznego, ideologicznego i gospodarczego Kremla. Pełna podmiotowość tej cywilizacji zdaje się być wartością docelową realizowanego modelu modernizacji i transformacji w tym kraju. Jej kontury wyznaczają m.in. tradycje imperialne, prawosławie, samodzierżawie, pragmatyzm – dostosowane do wymogów współczesności. Są one zawarte w koncepcjach geopolitycznych nawiązujących do odzyskania pozycji mocarstwowej m.in. poprzez budowę „imperium energetycznego”, czy „suwerennej demokracji” – skutkującej w polityce wewnętrznej nacjonalizmem cywilizacyjno-kulturowym. W projekt cywilizacyjny wpisana jest formuła „silnego państwa i przywództwa”, w tym celu przeprowadzono m.in. reformę mającą na celu centralizację władzy, co znacząco osłabiło autonomię regionów i pozycję ich elit polityczno-gospodarczych. Co nie mniej istotne, idea „samoistnej cywilizacji” wypełnia „pustkę światopoglądową” po okresie radzieckim, pełni funkcje terapeutyczne, kompensacyjne i integracyjne w społeczeństwie. Stanowi też podstawę sojuszu ekstremów politycznych w Rosji (partii skrajnie prawicowych i lewicowych niekiedy określanych jako blok narodowo-patriotyczny). W końcu umacnia nurt antyokcydentalistyczny (zwłaszcza neoeurazjatycki) badań w Rosji. A Dugin będąc jednym z przywódców tego nurtu krytykując geopolityczny imperializm Zachodu pisze, że „Każdy naród i każda kultura ma wewnętrzne prawo do rozwoju zgodnie z własną logiką. Rosja jest samoistną cywilizacją. Przed nią stoi nie tylko zadanie przeciwstawić się Zachodowi, ale być w awangardzie innych narodów i państw świata broniących swoich swobód cywilizacyjnych”². Polityczną platformą cywilizacji rosyjskiej ma być ideokracja (władza idei – mocarstwa oraz jego misji cywilizacyjnej. Ideokracji powinny być podporządkowane inne aspekty polityki wewnętrznej i międzynarodowej.

² Zob. A. Dugin, *Vechi evrazijskaja (Osnovnye ponatiâ, kratkaja istoriâ)*, w: *Evrasijskaja misiâ (programmnye materialy)*, Moskva 2005, s. 55–83; tegoż autora: *Geopolitika postmoderna. Vremiâ novych imperi. Očerki geopolitiki XXI veka*, Sankt Peterburg 2007. Por. S. Kara-Murza, *Sovetskaja civilizaciâ. Ot načala do našich dnei*, Moskva 2008; R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Toruń 2001.

W ostatnich latach paradygmat cywilizacyjny także zyskuje na znaczeniu w Azji Centralnej. Po nieudanych lub imitowanych eksperymentach z „transformacją-demokratyzacją” coraz wyraźniej w oficjalnej polityce oraz badaniach naukowych eksponuje się pogląd, że region jest nie tylko miejscem przenikania cywilizacji, ale też stanowi samoistny, równoprawny i niepowtarzalny byt cywilizacyjny odciskający swoje piętno na charakterze przemian politycznych. Jego geneza tkwi korzeniami w cywilizacji koczowniczej, która w surowych warunkach stepowych przez wiele wieków kształtowała organizacyjne formy życia wspólnot, ich strukturę i więzi, kulturę i sposób gospodarowania i organizacji życia politycznego, mentalność, zwyczaje, obyczaje itp. Cywilizacja ta przechodziła różne mutacje, szczególnie dotkliwie odczuła modernizację w okresie kolonizacji rosyjskiej a następnie sowietyzacji. Modernizacja ta dekomponowała naturalne procesy polityczne, kulturalne, gospodarcze, czy demograficzne. A. Bisenbaev twierdzi nawet, że w okresie kolonizacji rosyjskiej wpływ Rosjan przerwał na wiele lat trwające w regionie procesy narodowo i państwowotwórcze³.

W pierwszych latach sowietyzacji, tworzenia republik w regionalnych centrach naukowo-kulturowych ujawniały się wielorakie aspiracje cywilizacyjne lokalnych elit (idee „cywilizacji islamskiej”, „cywilizacji panturkijskiej”, „cywilizacji Turańskiej”, „cywilizacji Turkiestańskiej”, „Wielkiego Uzbekistanu”, „Wielkiego Tadżykistanu”, „Wielkiego Turkestanu”), które były pacyfikowane przez bolszewików – tworzących nową cywilizację – „radziecką”, w której system despotii orientalnej przekształcono w totalitaryzm⁴. Po rozpadzie ZSRR, w okresie swoistego „zagubienia cywilizacyjnego” wiele z tych idei zostało w regionie reanimowanych, m.in. integracji na bazie panturkizmu, islamu, utworzenia federacji państw Azji Centralnej. Okazało się jednak, że obecnie nowe państwa nie mniej dzieli co łączy. W rezultacie w poszczególnych krajach regionu zaczęto upowszechniać tezy o własnej odrębności cywilizacyjnej.

Pośród przywódców politycznych szczególną aktywność w podkreślaniu odrębności specyfiki cywilizacyjnej Azji Centralnej wykazuje prezydent Kazachstanu N. Nazarbajew. Od lat 90. ubiegłego wieku jest orędownikiem integracji euroazjatyckiej na bazie wspólnych wartości cywilizacyjnych, a także regionalnej – jako subcywilizacji posiadającej wspólne interesy i problemy do rozwiązania. Będąc zwolennikiem utworzenia wspólnej przestrzeni politycznej, gospodarczej i kulturalnej oraz

³ Zob. A. Bisenbaev, *Druga Centralna Azja*, Almaty 2003.

⁴ Zob. J. Kiniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003, s. 219; R. Pipes, *Komunizm, faszyzm, i narodowy socjalizm*, w: *Rosja. Komunizm i świat*, Wybór esejów, Kraków 2002, s. 26 i nast.

krytykiem europocentryzmu podkreśla prawo każdej cywilizacji do rozwoju na własnych zasadach. Twierdząc, że różnice interesów cywilizacji są nieuchronne, wskazuje na potrzebę przejścia od konfliktów do dialogu cywilizacyjnego na zasadach partnerskich⁵.

Wzrastającą w ostatnim okresie aktywność Kazachstanu i pozostałych krajów regionu w Szanghajskiej Organizacji Współpracy należy odczytywać jako deklarację i manifestację przynależności cywilizacyjnej Azji Centralnej. Organizacja ta – pisze wprost N. Nazarbaiew – jest „regionalnym instrumentem partnerstwa cywilizacji”⁶. W praktyce można ją postrzegać jako próbę przeciwstawienia się dominacji amerykańskiej, westernizacji, włączenia się bez większych wstrząsów w dynamikę globalnych przemian cywilizacyjnych. Jest więc m.in. przeciwwagą dla modelu cywilizacji zachodniej, tak jak „nie ma zgodności podejść do spraw demokracji i suwerennego prawa państw do własnej drogi rozwoju”⁷.

W dyskusji nad korzeniami cywilizacyjnymi regionu nie mniej aktywnie uczestniczył były prezydent Turkmenistanu. W swoim dziele *Ruchnama* (Lublin 2003) twierdził, że to Turkmeni są jednym z najstarszych narodów świata liczącego pięć tysięcy lat, zbudowali 70 państw i wnieśli ogromny wkład w rozwój duchowy i technologiczny cywilizacji światowej.

2. Kilka uwag o debacie „cywilizacyjnej” w Azji Centralnej

W istocie debata ta toczy się w regionie od czasu proklamowania niepodległości. Ściśle wiąże się z poszukiwaniem formuły legitymującej tożsamość nowo powstałych państw polietnicznych – także w czynniku cywilizacyjnym. W danym kontekście zwraca uwagę konstatacja J. Kieniewicz, że „Kłęska w starciu z rewolucją rosyjską wydawała się definitywnym kresem cywilizacji Azji Środkowej. A jednak po rozpadzie Związku Radzieckiego ujawnia się tam trwające w głębi poczucie odrębności. Nazywanie tych czy innych cywilizacji jest sprawą tworzących ją ludzi. Nie będzie to proces łatwy, choćby właśnie ze względu na granice państwowe, dzielące dziś dawny rosyjski Turkiestan”. I nieco dalej autor

⁵ Zob. N. Nazarbaev, *Strategia stanovleniâ postindustrialnogo obščestva i partnerstvo civilizacii*, Moskwa 2008, s. 155 i nast. Z kolei występując w 2007 roku na forum w Sankt Petersburgu stwierdził, że podstawą integracji euroazjatyckiej powinno być partnerstwo strategiczne Rosji z Kazachstanem.

⁶ Tamże, s. 216 i nast.

⁷ Tamże, s. 216.

pisze: „Wnioski z historii potwierdzają tezę, że odporność systemów społecznych wobec ekspansji w znacznej mierze zależy od istnienia i charakteru cywilizacji – bardziej niż od bogactwa i potencjału ludzkiego danego społeczeństwa”⁸.

Ważnym impulsem dla badań „cywilizacyjnych” była zorganizowana w 1991 roku przez UNESCO w Ałmaty międzynarodowa konferencja poświęcona wzajemnemu oddziaływaniu kultur koczowników i narodów osiadłych na Szlaku Jedwabnym. Na konferencji po raz pierwszy sformułowano m.in. tezę o istnieniu cywilizacji koczowników, w której należy szukać genezy Kazachstanu⁹. Również ważną rolę w tej debacie odegrała publikacja w 1996 roku książki E. Abenova, I. Tasmagambetova i E. Arynova pt. *Kazachstan: ewolucja państwa i społeczeństwa*¹⁰ w 1996 roku, w której po raz pierwszy uznano za celowe zastosowanie pojęcia „cywilizacja” do kazaskiego społeczeństwa koczowników i podjęto próbę analizy cywilizacyjnych podstaw państwowości kazaskiej.

W debacie politologów regionu nad paradygmatem cywilizacyjnym ujawniają się liczne kontrowersje i wątpliwości. Koncentrują się one głównie wokół tożsamości cywilizacyjnej Azji Centralnej, podobieństw i różnic między cywilizacją regionalną a innymi cywilizacjami, jej potencjału integracyjnego i dezintegracyjnego, otwartością na wartości innych cywilizacji. Część badaczy przychyliła się do poglądu, że Azja Centralna jest „cywilizacją tranzytową”. Pełni funkcje swego rodzaju pomostu między cywilizacją Wschodu i Zachodu¹¹. Jeszcze inni twierdzą, że cywilizacyjnie Azji Centralnej jest bliżej do Wschodu niż Zachodu¹². Nie brakuje także sceptyków, wskazujących, że długi okres przybywania pod wpływem innych cywilizacji, kolonizacji „rozmył” tożsamość cywilizacyjną Azji Centralnej, co przejawia się w potencjale konfliktogennym regionu (etnonacjonalizm, tendencje separatystyczne, fundamentalistyczne i in.). M.N. Omarov i A. Bisenbaev nawet twierdzą, że istnieje mit o regionie Azji Centralnej, dopiero w 1993 roku ze względów politycznych zdecydowano o jego nazwie¹³. Obecny obszar Azji Centralnej nie odpowiada gra-

⁸ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii...*, dz.cyt., s. 100.

⁹ Zob. T. Bodio, E. Aben, *W poszukiwaniu korzeni cywilizacyjnych państwowości kazachstańskiej*, w: T. Bodio, K.A., Wojtaszczyk (red.), *Kazachstan. Społeczeństwo-historia, polityka*, Warszawa 2000, s. 32.

¹⁰ Zob. E. Abenov, E. Arynov, I. Tasmagambetov, *Kazachstan: ewolucja gosudarstva i obščestva*, Ałmaty 1996.

¹¹ Zob. F.M. Żarmakina, *Civilizacionnyj status Kazachstana*, „Ewraziâ” 2002, nr 4, s. 36.

¹² Zob. *Razvitie mežetničeskich otnošenij v novych nezavisimych gosudarstvach Centralnoj Azii*, Biškek 1995, s. 165.

¹³ Zob. M.N. Omarov (red.), *Novaâ bolšaa igra v Bolšoj Centralnoj Azii. Mify i realnost*, Biškek 2005, s. 168; A. Bisenbaev, *Drugaa Centralnaâ...*, dz.cyt., s. 16–17.

nicom geograficznym. W przeszłości był to region radzieckiego Kazachstanu i Azji Środkowej. Sam Kazachstan jest geograficznie usytuowany na obszarach Europy i Azji. W kraju tym występuje punkt określający środek Eurazji. Próby identyfikacji cywilizacyjnej Azji Centralnej utrudnia także tocząca się „wielka gra” wiodących imperiów i cywilizacji (zachodniej, rosyjskiej, chińskiej, indyjskiej, islamskiej) o sfery wpływów w regionie. Niosą one ze sobą westernizację, skutkują nasileniem tendencji fundamentalistycznych itp.

Dominuje jednak pogląd, że Azja Centralna podlegając wpływom mongolskim, chińskim, indyjskim, perskim, tureckim, rosyjskim zarazem zachowała swoją tożsamość cywilizacyjną. Tożsamość polietnicznego regionu, liczącego obecnie ok. 4 mln km² (18% terytorium WNP) nie jest jednak łatwa do zdefiniowania, chociażby dlatego, że proces cywilizacyjny miał m.in. charakter dualny. Z jednej strony był implikowany specyfiką życia koczowników, z drugiej – ludności osiadłej¹⁴. Owy dualizm miał także wpływ na organizację systemu sprawowania władzy: tendencje centralistyczne płynące z ośrodków miejskich i decentralistyczne – charakterystyczne dla ludności koczowniczej. Interesy rodów i plemion, ich prawo zwyczajowe były stawiane wyżej, niż interesy i prawo stanowiące większych jednostek organizacyjnych. Zarazem władza koczowników była budowana na wartościach kultury poddańczej i demokracji plemiennej. Mając na względzie dualizm cywilizacyjny A. I. Orazbaeva twierdzi, że spośród różnorodnych określeń cywilizacji regionalnej („Cywilizacja wielkiego stepu”, „Cywilizacja wojenno-koczownicza”, „Cywilizacja Tiurska”, „Cywilizacja eurazjatycka” i in.) najlepszą jest zbitka pojęciowa „Stepowa kultura i cywilizacja Azji Centralnej” uwzględniająca specyfikę życia ludów koczowniczych i osiadłych na ogromnych obszarach stepowych¹⁵.

Poszukując politycznych odmienności cywilizacyjnych Azji Centralnej i Zachodu Z. Saadanbekov podkreśla, że kluczem do ich zrozumienia jest dychotomia „autorytaryzm-demokracja”. Autor analizując cywilizacyjne i religijne korzenie współczesnej demokracji i autorytaryzmu, współzależności kultur politycznych Wschodu i Zachodu dochodzi do paradoksalnego wniosku, że geneza zarówno demokracji, jak i autorytaryzmu tkwi w cywilizacji zachodniej. Zarazem z badań nad archetypami cywilizacyjnymi Azji Centralnej i genezą oraz ewolucją form władzy w kontekście autorytaryzmu i demokracji formułuje wywód, że Wschód włada własnym i specyficznym potencjałem demokracji, także unikalnymi tradycjami samorządności i samoorganizacji. Nie ustępują one w niczym – bacząc na

¹⁴ Tamże, 165 i nast.

¹⁵ Zob. A.I. Orazbaeva, *Civilizaciá kočevnikov...*, dz.cyt., s.72.

specyfikę cywilizacyjną – krajom europejskim¹⁶. Poglądu tego nie podziela m.in. N. Omarov twierdząc, że specyficzne dla Azji Centralnej cechy kultury politycznej powodują, że bazowym dla regionu jest autorytarny model rozwoju politycznego. Wewnątrz modelu występują różne warianty autorytaryzmu i dekoracyjne elementy demokracji¹⁷.

Z kolei S.V. Kożemâkin wskazuje na niebezpieczne skutki globalizacji dla Azji Centralnej. Podkreśla, że ekspansja cywilizacji zachodniej – lidera globalizacji jest w istocie „cichą rewolucją” zagrażającą odrodzeniu lokalnej cywilizacji. Niesie ona innowacje polityczne i technologiczne, które rodzą dysonans cywilizacyjny i naruszają tkankę rdzenną tożsamości społeczeństw tradycyjnych. Autor podkreśla także, że próby unifikacji świata pod egidą jednej cywilizacji są sprzeczne z naturą narodów Azji Centralnej i grożą unicestwieniem. Antidotum dla zachodnich wzorów modernizacji ma być kontrmodernizacja, gdyż tylko ona jest jedynym wariantem pełnowartościowego i samodzielnego rozwoju tradycyjnych społeczeństw, warunkiem zachowania unikalnej i narodowej specyfiki w warunkach globalizującego się świata. S.V. Kożemâkin definiuje kontrmodernizację jako swoisty wariant modernizacji na bazie narodowych tradycji i kultury. Podkreśla też, że największym problemem kontrmodernizacji jest wypracowanie właściwego balansu między tradycją a nowoczesnością¹⁸.

W debacie „cywilizacyjnej” nierzadko podnosi się kwestie zaawansowania badań naukowych. Wskazuje na silne i słabe strony badań zachodnich, podkreśla ich europocentryzm oraz, że na Zachodnie nie prowadzono systematycznych badań nad Cywilizacją koczowników wielkiego stepu. W tym kontekście wskazuje się na potrzebę intensyfikacji własnych badań cywilizacyjnych”. T.O. Ożukeeva i A.Z. Zakirov zwracają uwagę, że podstawy cywilizacyjne stanowią przesłankę dla wyboru typu integracji Azji Centralnej i budowy narodowych modeli transformacji polityczno-społecznej i gospodarczej. Stąd przed naukowcami Azji Centralnej stoi zadanie wypracowania nowego paradygmatu badań. Punktem wyjścia powinna być krytyczna analiza istniejących kierunków i podejść konceptualnych oraz krytyczna samoocena dotychczasowych dokonań – z punktu widzenia ich użyteczności w wyjaśnianiu realnych procesów w regionie. Za perspektywiczne autorzy uważają m.in. podejście postmodernistyczne, które nie odrzuca tradycji narodów, a przewartościowuje je w kontekście

¹⁶ Zob. Ž. Saadanbekov, *Awtoritarizm i demokraciâ na Vostoke*, Astana 2003.

¹⁷ Zob. N. Omarov, *Gosudarstva Centralnoj Azii v epochu globalizacii: poiski strategii razvitiâ*, Biškek 2008, s.10.

¹⁸ Zob. S.V. Kożemâkin, *Modernizaciâ i globalizaciâ: Sudby tradicionnykh obščestv v sovremennom mirie*, Biškek 2008, s. 4 i nast.

współczesności, daje szansę przezwyciężenia kolizji między przeszłością i współczesnością w nauce¹⁹.

A.I. Orazbaeva kładzie nacisk na konieczność weryfikacji kryteriów klasyfikacji cywilizacji oraz rozwój badań cywilizacji lokalnych. Tym bardziej, że koncepcje cywilizacji lokalnych – w przekonaniu autorki pozwolą na wyjaśnienie specyfiki cywilizacyjnej tradycyjnego społeczeństwa Kazachstanu. W jej ocenie paradygmat cywilizacyjny stwarza ogromne możliwości dla analizy porównawczej, uogólnień i syntezy dziedzictwa i specyfiki kulturowej Kazachstanu jako sukcesora spuścizny cywilizacji koczowniców stepów azjatyckich. Autorka formułuje tezę, że Kazachstan jest cywilizacją lokalną i dość dobrze ją uzasadnia²⁰. Choć trzeba przyznać, że są i słabe strony wywodu autorki. Jeśli bowiem Kazachstan spełnia kryteria cywilizacji lokalnej, to jak klasyfikować cywilizacyjnie pozostały obszar regionu?; jeśli polietniczny Kazachstan jest kontynuatorem tradycji kazachskich, to co z tradycjami pozostałych grup etnicznych, czy stanowią one składnik cywilizacji kazachstańskiej czy też innej? Kwestie te wprawdzie pojawiają się w pracy autorki, lecz niezbyt precyzyjnie i konsekwentnie są naświetlane.

W zasygnalizowanej i nabierającej tempa debacie „cywilizacyjnej” ujawniają się różne orientacje teoretyczne, światopoglądowe i polityczne. Generalnie wynika z niej, że:

- tożsamość cywilizacyjna implikuje wybór modeli modernizacji i transformacji;
- Azja Centralna włada samoistnym bytem cywilizacyjnym;
- konfrontacja lokalnych tradycji, kultury, stylu życia z modernizacją i globalizacją skutkuje narastającym konfliktem wartości;
- dla cywilizacji Azji Centralnej charakterystyczny jest model rozwoju autorytarnego z elementami demokracji.

Na podstawie przytoczonych badań można hipotetycznie przyjąć, że samoistny byt cywilizacyjny regionu stanowi specyficzną „jedność w różnorodności”. Założenie to niesie istotne implikacje metodologiczne. Zakłada bowiem, że w ramach cywilizacji regionalnej można wyróżnić nawet nie komponenty czy substraty cywilizacyjne a swoiste kręgi cywilizacyjne lub subcywilizacje²¹. Istnieje dużo przesłanek przemawiających za takim po-

¹⁹ Zob. T.O. Ożukeeva, A.Z. Zakirov, *XXI wiek. Tri scenarii razvitiâ stran Centralnoj Azii*, Biškek 2006, s. 11 i nast.

²⁰ Zob. A.I. Orazbaeva, *Civilizaciâ kočevnikov...*, dz.cyt., s. 101 i nast.

²¹ W danym kontekście interesujące są rozważania F. Konecznego o systematyce cywilizacji. Autor pisał, że systematyka cywilizacji jest otwarta i niedokończona. Mogą być cywilizacje pełne i niepełne, jednostronne, wielostronne i wszechstronne, jednolite i mieszane, oryginalne i naśladowane, w całości lub częściowo. Zob. F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935, s.155. W literaturze politologicznej wydawanej w Azji Central-

dejsiem. Można wyróżnić wiele cech charakteryzujących cywilizacyjnie Azję Centralną (w sferze politycznej: tradycje kultury politycznej i prawnej, specyfika procesów narodowo- i państwowotwórczych, trybalizm, klanowość, etnokratyzm, związek organizmów państwowych z islamem, przenikanie polityki i islamu i in.) jako pewną całość, z drugiej – wskazać na dość istotne odrębności charakteryzujące jej części składowe. Po drugie, w charakterystykach cywilizacyjnych Azji Centralnej podkreśla się, że jej zawartość rdzenna tkwi w tradycji. Wynikałoby stąd, że tradycyjne wartości stylu życia powinny być podstawą budowy narodowych modeli transformacji²² i odniesieniem dla projektowanych strategii reform polityczno-społecznych, gospodarczych itp.

Wydaje się, że coraz bardziej popularną w środowiskach politologicznych regionu tezę o istnieniu samoistnej, lokalnej cywilizacji Azji Centralnej i jej kręgów cywilizacyjno-kulturowych należy traktować raczej jako hipotezę, obciążoną dużym ryzykiem w świetle dotychczasowego stanu wiedzy i wymagającą szczegółowej weryfikacji wraz z postępem badań cywilizacyjnych (historycznych, kulturowych, etnograficznych, archeologicznych, politologicznych itp.). Zarazem nietrudno z istniejących już badań wyeksplikować poważane argumenty, jak i kontrargumenty na rzecz tej hipotezy. Wystarczy odwołać się chociażby do samych definicji i kryteriów klasyfikacji cywilizacji, wśród których można wyróżnić dające podstawę dla uznania Azji Centralnej za lokalną cywilizację²³. Zważyć też należy, że w ocenie badaczy z regionu siły witalne przetrwania kulturowo-cywilizacyjnego Azji Centralnej tkwiły w zupełnie innej zawartości rdzennej, niż siły rozwoju cywilizacji zachodniej. Były to rody, plemiona, federacje plemienne ze swoimi specyficznymi hierarchicznymi więziami budowanymi na „związkach krwi” czy też właściwym tej cywilizacji „kodzie socjogenetycznym” (A.I. Orazbaeva), lub szerzej „psycho-socjo-kulturowym”, układem życia, zwyczajami, obyczajami, przekazem pokoleniowym i organizacją etnopolityczną w warunkach stepowych. Ważnym wyznacznikiem cywilizacyjnym było także dążenie do życia w harmonii z przyrodą, adaptacji do surowego klimatu, warunków życia stepowego. W porównaniach cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu wskazuje się, że różnice między nimi wyznaczają takie wartości jak: adaptacja-kreacja, kolektywizm- in-

nej nierzadko można spotkać poglądy, że każde z państw regionu posiada własne korzenie cywilizacyjne.

²² Zob. T.O. Ożukeeva, A.Z. Zakirov, *XXI wiek. Tri scenaria...*, dz.cyt., s. 14. Autorzy m.in. piszą, że „Wybór modelu rozwoju państw Azji centralnej uwarunkowany jest określeniem własnego fundamentu cywilizacyjno-kulturowego”.

²³ Zob. J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii...*, dz.cyt., s. 63 i nast.; K. W. Studnicki-Gizbert, *Dyskurs o definiowaniu kategorii „cywilizacja”*, „Cywilizacja i Polityka”, 2003, nr 1, s. 21 i nast.; A.I. Orazbaeva, *Civilizaciâ kočevnikov...*, dz.cyt., 77 i nast.

dywidualizm, innowacja-tradycja, despotia–demokracja, koncentracja-decentralizacja władzy i in. Nie ulega także wątpliwości, że swoistą klamrą spinającą polityczny wymiar cywilizacji regionalnej są trybalizm i klanowe mechanizmy polityki. Kontrargumenty zaś można łatwo znaleźć w eurpocentrycznych tradycjach badań nad cywilizacjami. Nie można też lekceważyć kontekstu politycznego – założenie o odrębności cywilizacyjnej Kazachstanu czy Turkmenistanu (według S. Nijazowa jednej z najstarszych cywilizacji świata) doskonale wpisuje się w interesy autorytarnych elit władzy i upowszechnianą przez nich tezę o autocentryzmie – że „jesteśmy inni”, że przeszłość historyczno-kulturowa i ciągłość pamięci narodowej są najwyższymi wartościami warunkującymi zachowanie tożsamości w warunkach ekspansji cywilizacyjnej i globalizacji.

2. Inspiracje transgresji w badaniach cywilizacyjnych

W doskonaleniu zaplecza teoretyczno-metodologicznego badań nad Azją Centralną inspirującymi są dyrektywy metodologiczne transgresji²⁴. Wynika z nich, że w badaniach nad cywilizacją, modernizacją i transformacją regionu należy wychodzić poza utarte schematy w kierunku tworzenia niekonwencjonalnych konstrukcji teoretycznych, nowych podejść, metod i technik badawczych²⁵. Takie też wnioski można wyprowadzić z wieloletnich badań na transformacją regionu, prowadzonych w ramach programu realizowanego przez Zakład Badań Wschodnich INP UW. Wynika z nich m.in., że eliminacja europocentryzmu i azjatocentryzmu, a także innych ograniczeń w warstwie konceptualnej badań nad przeszłością i współczesnością cywilizacyjno-polityczną Azji Centralnej wymaga syntezy tego, co pozytywnie zweryfikowała praktyka i jest użyteczne dla budowy adekwat-

²⁴ Zob. J. Kozielecki, *Koncepcja transgresyjna człowieka*, Warszawa 1987, s. 10 i nast. Elementy inspiracji transgresyjnych można znaleźć w artykule P. Grochmalskiego, Autorytaryzm centralnoazjatycki a kwestia transformacji systemowej – próba poszukiwania szerszego modelu metodologicznego, w niniejszej książce; por także: J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii...*, dz. cyt.; Ż. Artykbaeva, *Kazaskoe obščestvo: Tradicii i innovacii*, Astana 2003, s. 235.

²⁵ Warto zauważyć, że kwestia podejścia transgresyjnego w politologii była dominującym wątkiem debaty metodologicznej I Ogólnopolskiego Kongresu Politologii (22–24 wrzesień 2009 r., Warszawa). Zob. T. Łoś-Nowak, *Wyjaśniać czy interpretować: dylematy i wyzwania czwartej debaty interparadygmatycznej. Refleksje nad stanem dyscypliny*, w: *Demokratyczna Polska we globalizującym się świecie*, Warszawa 2009, w tejże książce: B. Krauz-Mozer, *Metodologia politologii w perspektywie pluralistycznej*; A. Chodubski, *Wektory rozwoju współczesnej politologii w Polsce*, M. Karwat, *Syndromatyczny charakter przedmiotu nauki o polityce*.

nej teorii i metodologii transformacji państw regionu. Wiąże się to z od lat głoszonym postulatem potrzeby otwartości na argumenty, poszukiwaniem nowych paradygmatów i metod badawczych uwzględniających specyfikę cywilizacyjno-kulturową, polityczno-gospodarczą i psychologiczną regionu. Rekapitulacja tej wiedzy może sprzyjać poszerzeniu perspektywy badań nad teorią i praktyką transformacji posttotalitarnej, patologiami politycznymi, mechanizmami demokratyzacji życia społecznego i reform gospodarczych w państwach istotnie odczuwających skutki zderzeń tradycji z napierającą modernizacją i globalizacją. Powinien być to proces dwukierunkowy na osi „Europa – Azja Centralna”. Trzeba stwierdzić, że nie będzie on łatwo przebiegał, zarówno z jednej, jak i drugiej strony.

W poszukiwaniu „nowego” modelu metodologicznego badań nad przeszłością i współczesnością polityczną Azji Centralnej może być także użyteczne tzw. podejście integralne, traktowane nie jako zwykła suma czy synteza wykorzystanych w jego ramach metod i technik badawczych (co się nierzadko spotyka w literaturze) lecz „nowa jakość” o walorach wyjaśniająco-prognostycznych. Istnieje wiele możliwych wariantów konstrukcji tego podejścia, zależnie od celów i zadań badawczych, specyfiki obiektu itp.

Należy także odnotować, że wiele inspiracji dla rozwoju „cywilizacyjnego nurtu badań” w krajach Azji Centralnej zawiera najnowsza praca prof. T. Klementewicza. Autor stwierdza m.in., że przedmiotem refleksji metodologicznej jest nie tylko obecna struktura wiedzy politologicznej, sposoby jej gromadzenia i uprawomocnienia. Refleksja ta powinna również ukierunkowywać przebudowę narzędzi badawczych, aby odkrywały nowe zależności przyczynowe i funkcjonalne, w które uwikłana jest polityka w obecnej fazie rozwoju cywilizacji. Muszą ulec zmianie dotychczasowy układ pojęciowy i strategia badania. Głównym wyzwaniem staje się cywilizacja i jej analiza makropolityczna, rekonstrukcja wielowymiarowej teorii dziejów społeczeństw ludzkich i ich dynamiki²⁶.

²⁶ Wstęp do pracy T. Klementewicza pt. *Politologia ponad podziałami – makropolityka i strategia problemowa* (w druku). W czasie dyskusji nad daną problematyką jeszcze przed publikacją książki i niniejszego artykułu autorzy z zaskoczeniem skonstatowali, że prowadząc niezależnie badania i posługując się nieco inną aparaturą pojęciową doszli w tym samym czasie do zbliżonych wniosków, co jest wytłumaczalne m.in. przynależnością od wielu lat do tej samej orientacji badawczej.

3. Wyjaśnienie cywilizacyjne

Podejście integralne może być budowane m.in. na bazie wyjaśnienia cywilizacyjnego²⁷. Z kolei to ostatnie może być wyjściowym i określającym tok postępowania badawczego, dobór procedur i metod, pojęć itp. do analizy zjawisk i procesów politycznych występujących w regionie Azji Centralnej. Pozwala ono identyfikować odmienności cywilizacyjne oraz ich wzajemne przenikanie, deszyfrować podłoże historyczno-kulturowe i religijne transformacji, wyjaśnić uwarunkowania procesów narodowo i państwowotwórczych, poziom otwartości i zdolności adaptacyjnych społeczeństw tradycyjnych na innowacje polityczne. Budowane na jego bazie paradygmaty i dyrektywy mogą przestrzegać przed mechaniczną i bezkrytyczną implementacją warsztatu metodologicznego wypracowanego w ramach innego kręgu cywilizacyjnego, eliminować dotychczasowe ułomności istniejącego zaplecza teoretyczno-metodologicznego w przypadku badań nie tylko cząstkowych i wycinkowych, ale także prowadzonych w szerszej perspektywie poznawczej. Podejście to, co wynika z uprzednich rozważań, jest coraz bardziej eksponowane zarówno w badaniach prowadzonych w ośrodkach naukowych Europy i Azji Centralnej nad mechanizmami życia politycznego.

W literaturze występują różne propozycje konceptualizacji wyjaśnienia cywilizacyjnego i jego zastosowania do badań transformacji posttotalitarnej. Przykładowo, na bazie krytyki Zachodu i globalizacji swoje podejście cywilizacyjne buduje A. Dugin. U jego podstaw tkwi idea cywilizacji eurazjatyckiej, w której ważne miejsce zajmuje m.in. „determinizm geograficzny” i w której rehabilituje się „społeczeństwa tradycyjne” – co jest istotne w kontekście Azji Centralnej²⁸.

W Azji Centralnej na ogół wyjaśnienie cywilizacyjne konstruuje się w opozycji do podejścia formacyjnego i z koncentracją uwagi na cywilizacjach lokalnych. Zdaniem T.O. Ożukeevej i A.Z. Zakirova wyjaśnienie cywilizacyjne w odróżnieniu od formacyjnego znacznie szerzej uwzględnia komponenty struktury społecznej, życia duchowego i kultury. I co ważne, w wyjaśnieniu cywilizacyjnym sposób produkcji nie musi być traktowany jako podstawowy czynnik rozwoju społeczeństw regionu²⁹.

²⁷ Por. T. Bodio, *Badania nad teorią i metodologią transformacji oraz elit politycznych w Azji Centralnej*, w niniejszej książce.

²⁸ Zob. A. Dugin, *Vechi evrazijstva...*, dz.cyt.

²⁹ Zob. T.O. Ożukeeva, A.Z. Zakirov, *XXI wiek. Tri scenaria...*, dz.cyt., s. 11 i nast. Na bazie wyjaśnienia cywilizacyjnego autorzy dochodzą do wniosku, że dla regionu możliwe są trzy scenariusze rozwoju: a) liberalna demokracja; b) autorytarny, populistyczny nacjonalizm; c) islamski fundamentalizm.

W opracowaniach publikowanych w Azji Centralnej występuje mnogość wariantów wyjaśnienia cywilizacyjnego, zależnie od celów i zadań badawczych. Przykładowo, F.M. Żarmakina buduje dualny model podejścia cywilizacyjnego Wschód-Zachód i stosując go stara się dowieść, że Kazachstan należy do wielkiej cywilizacji Wschodu³⁰. Z kolei G.K. Šalabaeva, G.A. Narbekova traktują podejście cywilizacyjne bardzo „wąsko” i sprowadzają go do badań kulturoznawczych. Wyrażają przekonanie, że kultura określa specyfikę każdej cywilizacji. W przypadku Azji Centralnej są to m.in. jurta, tengryzm, trybalizm, kult przodków, więzi rodowo-plemienne³¹.

A.I. Orazbaeva należy do nielicznych badaczy w regionie, która kompetentnie i szczegółowo wyjaśnia założenia konceptualne wyjaśnienia cywilizacyjnego, wskazuje na obiekty poznania cywilizacyjnego i aparat kategorialny. Podkreśla, że metodologia cywilizacyjna pozwala na postrzeganie procesu historycznego w potrójnej perspektywie: czasie, przestrzeni i hierarchicznej strukturze społeczeństwa, co pozwala analizować poszczególne epoki historyczne przez pryzmat mentalności określającej zachowanie ludzi³².

Z powyższego wynika, że wyjaśnienie cywilizacyjne powinno być wolne od ograniczeń europocentryzmu, powinno spełniać wymogi komplementarności i systemowości i interdyscyplinarności. Jego atutem jest to, że daje możliwość zbadania różnych cywilizacji, z których każda zachowuje własną logikę rozwoju, swoją dominantę, własne wartości, cele i priorytety.

W polskiej literaturze politologicznej także obserwuje się coraz większe zainteresowanie podejściem cywilizacyjnym w badaniach politologicznych nad Azją Centralną. Elementy tego wyjaśnienia są m.in. obecne w cyklu artykułów F. Gołembskiego i S. Tokarskiego poświęconych geopolityce państw i dialogowi kultur Azji Centralnej³³, A. Zamarajewej i P. Załęskiego dotyczących kultury regionu³⁴, S. Redo nad historyczno-

³⁰ Zob. F.M. Żarmakina, *Civilizacionnyj status Kazachstana*, „Ewraziâ” 2002, nr 4, s. 36 i nast. Na temat różnic cywilizacyjnych Wschodu i Zachodu: T. Bodio, E. Aben, *W poszukiwaniu korzeni cywilizacyjnych...*, dz.cyt., s.36.

³¹ Zob. G.K. Šalabaeva, G.A. Narbekova, *Istoki i puti kazachskoj civilizacii*, „Kazachskaa civilizaciâ” 2003, nr 1, s 21 i nast.

³² A.I. Orazbaeva, *Civilizaciâ kočevnikov...*, dz.cyt., s. 81 i nast.

³³ Autorzy m.in. piszą, że „W pielgrzymce do źródeł tożsamości – wolnej od wątków argumentacji czasów dialektyki rusyfikacji Kazachowie usiłują usytuować spór w perspektywie historii najstarszej, wychodząc z prehistorii regionu. Brak rozstrzygnięć naukowych w powyższej sprawie skutkuje pod koniec XX wieku zapaścią kulturową. Autorzy zarazem dodają, że tożsamość Kazachów ma dwie twarze: azjatycką i europejską. Zob. F. Gołembski, S. Tokarski, *Greokulturowe uwarunkowania państwa kazaskiego*, w: T. Bodio (red.), *Kazachstan...*, dz.cyt, s. 49. Por inne publikacje autorów w serii wydawniczej „Współczesna Azja Centralna”.

³⁴ Zob. A. Zamarajewa, P. Załęski, *Tożsamość kulturowa narodów Azji Centralnej*, w: T. Bodio, W. Jakubowski, A. Wierzbicki (red.), *Transformacja społeczna i władzy w poradzieckiej Azji Centralnej*, Pułtusk 2008, m s. 13 i nast.

kulturowymi źródłami przestępczości zorganizowanej³⁵, czy autora niniejszego tekstu, którego polemika z E. Abenem – jednym z pierwszych opowiadających się uznaniem Kazachstanu za sukcesora cywilizacji koczowników została opublikowana w 2000 roku³⁶. Wyjaśnienie cywilizacyjne jest obecne w badaniach A. Antoszewskiego nad wzorcami cywilizacyjnymi rywalizacji politycznej. Na podstawie analizy porównawczej krajów WNP, w tym Azji Centralnej autor dowodzi, że bizantyjsko-turańska hybryda cywilizacyjna (będąca pod silnymi wpływami azjatyckich ludów koczowniczych) odcisnęła swoje piętno na mechanizmach rywalizacji politycznej³⁷.

W literaturze krajowej zwracają uwagę m.in. koncepcje wyjaśnienia cywilizacyjnego J. Kieniewicza, H. Hołaja i A. Chodubskiego. Praca pierwszego z autorów prezentuje podejście cywilizacyjne niezwykle płodne poznawczo i inspirujące dla badań politologicznych. Podkreśla on, że konstrukcję tego podejścia implikuje samo rozumienie cywilizacji. Autor demistyfikuje wiele obiegowych opinii cywilizacji Wschodu i Zachodu, głosi potrzebę postulatu otwartości badacza na świat wielu kultur, przekraczania granic wytworzonych przez własną cywilizację, omijania jej pułapek, dostrzegania odmienności form cywilizacyjnych, wielości sposobów ich postrzegania i relacjonowania³⁸.

Z kolei H. Hołaj przyjmuje założenie, że transformacja ma charakter co najmniej dwuwarstwowy – cywilizacyjny i formacyjny (ustrojowy). Stąd transformację posttotalitarną należy badać przez pryzmat podejścia formacyjnego i cywilizacyjnego. W rezultacie autor buduje dwa komplementarne modele wyjaśniania: cywilizacyjne (międzyformacyjne) i formacyjne (ustrojowe). Nadrzędnym jest wyjaśnienie cywilizacyjne, któremu bliska jest teoria modernizacji wyjaśniająca proces przejścia od społeczeństwa tradycyjnego do współczesnego społeczeństwa przemysłowego. Wyjaśnienie to ze względu na wymóg integralności ma charakter interdyscyplinarny i korzysta z zaplecza metodologicznego wielu dyscyplin naukowych. Przyjęty model autor weryfikuje na przykładzie transformacji polskiej³⁹.

Koncepcja A. Chodubskiego jest zdecydowanie bliższa politologom badającym przemiany w Azji Centralnej⁴⁰. U jej podstaw tkwi idea, że ce-

³⁵ Zob. S. Redo, *Zwalczanie przestępczości zorganizowanej w Azji Centralnej*, Warszawa 2007.

³⁶ T. Bodio, E. Aben, *W poszukiwaniu korzeni cywilizacyjnych...*, dz.cyt.

³⁷ Zob. A. Antoszewski (red.), *Wstęp, Systemy polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*, Wrocław 2006, s. 26, tegoż autora: *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich*, w niniejszej książce.

³⁸ Zob. J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii...*, dz.cyt., s. 15 i nast.

³⁹ Zob. H. Hołaj, *Transformacja systemowa w Polsce. Szkice teoretyczne*, Lublin 1998, s. 383 i nast.

⁴⁰ Zob. A. Chodubski, *Wyjaśnianie cywilizacyjne w poznaniu nauk humanistycznych (spo-*

lem podejścia cywilizacyjnego powinno być poszukiwanie i wyjaśnianie praw i prawidłowości rządzących przemianami cywilizacyjnymi w czasie i przestrzeni. Podejście to powinno być:

- a) globalnym (odtworzać dynamikę zjawisk i procesów w strukturze większej całości);
- b) integralnym (w kategoriach działań ludzkich i ich rezultatów);
- c) wyjaśniającym (teoretyczne, monologiczne, zatem w kategoriach grup społecznych i klas faktów społecznych).

A. Chodubski podobnie jak pozostali autorzy, wskazuje, że podejście cywilizacyjne powinno mieć charakter systemowy i interdyscyplinarny. Przy tym jeśli J. Kieniewicz odrzuca istnienie prawidłowości rządzącej rozwojem stadialnym cywilizacji i nie szuka zasady jej klasyfikacji, to H. Hołaj kładzie nacisk na kwestie periodyzacji rozwoju cywilizacyjnego, zaś A. Chodubski na rolę czasoprzestrzeni w rozwoju cywilizacyjnym (liniowy, nieliniowy, cykliczny, spiralny, zygzakowaty i in.). Ostatni z autorów wskazuje także na korzyści płynące z zastosowania wyjaśnienia cywilizacyjnego w badaniach politologicznych (ujawnianie prawidłowości rządzących życiem politycznym, formułowanie syntez przemian politycznych, identyfikowanie źródeł więzi integracyjnych oraz sprzeczności i konfliktów politycznych w wymiarach lokalnych, regionalnych i globalnych, współistnienie władz państwowych i ponadnarodowych, budowa scenariuszy rozwoju politycznego i prognoz ostrzegawczych itp.). A. Chodubski m.in. konstatuje, że trudno wyjaśnić rzeczywistą naturę transformacji politycznej, gospodarczej czy kulturalnej w krajach WNP bez odwołania się do specyfiki cywilizacyjnej. Tym bardziej, że pole badawcze politologii implikują nie tylko wymogi praktyki życia, ale także kulturowo-cywilizacyjne. W rezultacie podejmując próbę adaptacji wyjaśnienia cywilizacyjnego na grunt politologii, szkicuje podstawową siatkę terminologiczno-pojęciową i określa dyrektywy i metody badawcze (dyrektywa kolejnych zbliżeń, holizmu metodologicznego, metoda systemowa, analogii, indukcyjna, dedukcyjna i in.). Przyjętą koncepcję weryfikuje na przykładzie przemian cywilizacyjnych w Azji Centralnej⁴¹.

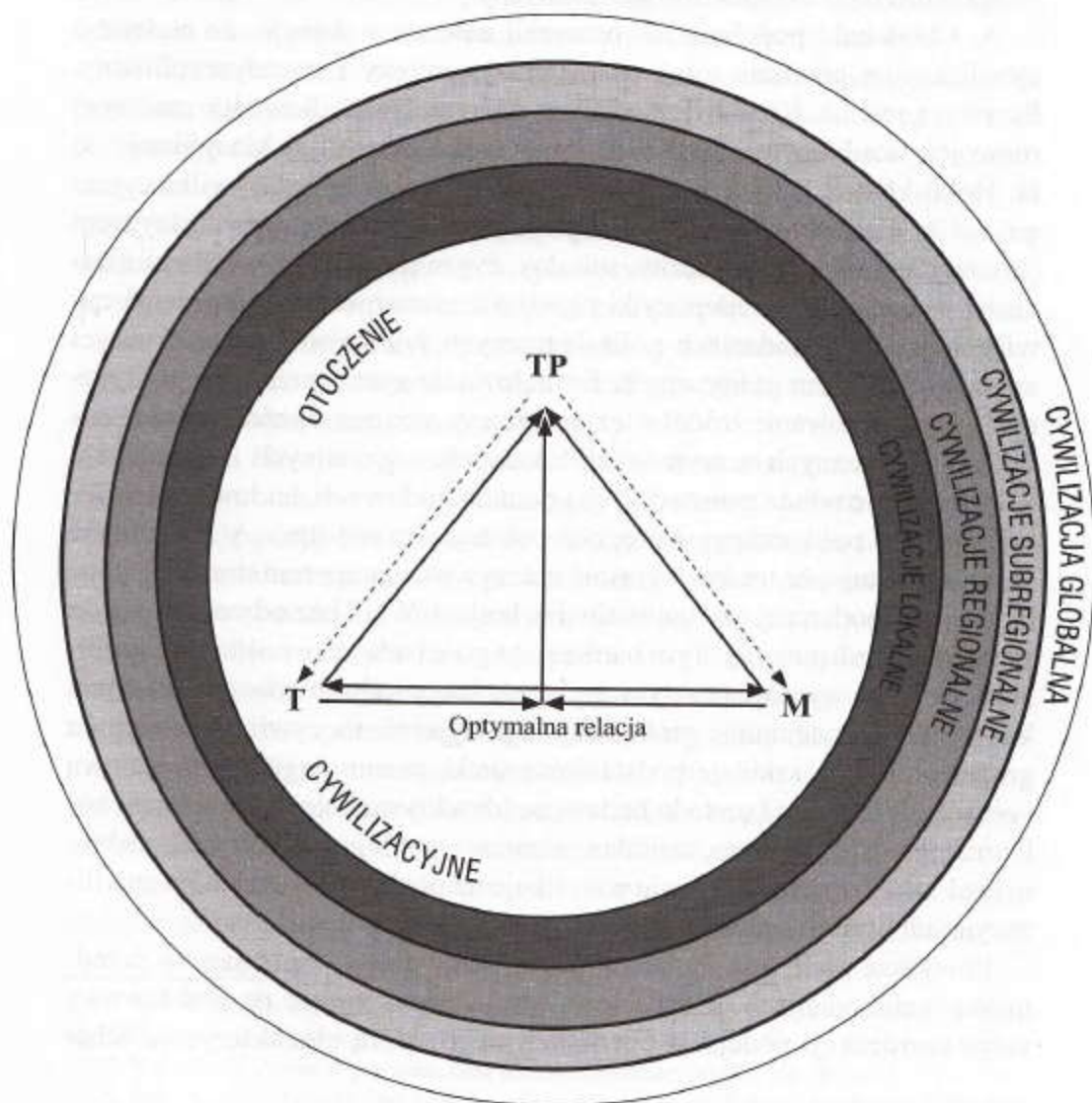
Powyższe podejścia są niewątpliwie oryginalne i inspirujące w przedmiotowych badaniach. Można też nieco inaczej spojrzeć na podstawowy zarys konstrukcji podejścia cywilizacyjnego, którą charakteryzuje sche-

lecznych), w: *Cywilizacje w czasie i przestrzeni*, Zeszyty naukowe nr 4, Toruń 1998, s. 21 i nast.; tegoż autora: *Powołanie naukowe a potoczność uprawiania politologii*, w: A. Antoszewski, A. Dumala, B. Krauz-Mozer, K. Radzik, *Teoretyczne i metodologiczne wyzwania badań politologicznych w Polsce*, Lublin 2009, s. 35 i nast.

⁴¹ Zob. A. Chodubski, *Wektory przemian cywilizacyjnych a funkcjonowanie elit politycznych i ich przywódców w Azji Centralnej*, w niniejszej książce.

mat nr 1. Jest on budowany zgodnie z formułą konkretyzacji czy też kolejnych zbliżeń, poczynając od cywilizacji globalnej poprzez lokalną do substratów cywilizacyjnych i narodowych modeli transformacji. Ale też, zależnie od konkretnych celów i zadań badawczych nie wyklucza odwrotnego postępowania poznawczego: od konkretnego kraju poprzez lokalne uwarunkowania cywilizacyjne do globalizacji.

Schemat 1

Oznaczenia:

„Trójkąt problemowy”

T – tradycja;

M – modernizacja;

TP – transformacja polityczna

Źródło: opracowanie własne.

Ze schematu nr 1 wynika, że podstawowy „trójkąt problemowy” podejścia cywilizacyjnego w badaniach nad przemianami politycznymi w Azji Centralnej wyznaczają: „transformacja–tradycja–modernizacja”. Specyfika występujących relacji w tej swoistej tradzie przejawia się w tym, że wszystko co dzieje się w czasoprzestrzeni między tradycją (T) a modernizacją (M) określa specyfikę transformacji politycznej (TP), ta zaś zwrótnie oddziałuje na współzależności występujące między tradycją (T) a modernizacją (M). Swoiste zderzenia tradycji (T) z modernizacją (M) mogą uruchamiać różnorakie procesy (wzajemnego wykluczania, adaptacji, symbiozy, innowacji, neotradycjonalizacji, retradycjonalizacji, dysnansu modernizacyjnego itp.), które decydują o charakterze transformacji (TP). Innymi słowy, transformacja generuje skutki zderzeń tradycji z modernizacją, które nadają jej stosowną postać, ale też oddziałuje zwrótnie i modyfikuje relacje między tradycją a modernizacją (w różnym stopniu i w różnej postaci, może zarówno skutkować postępem, jak i regresem).

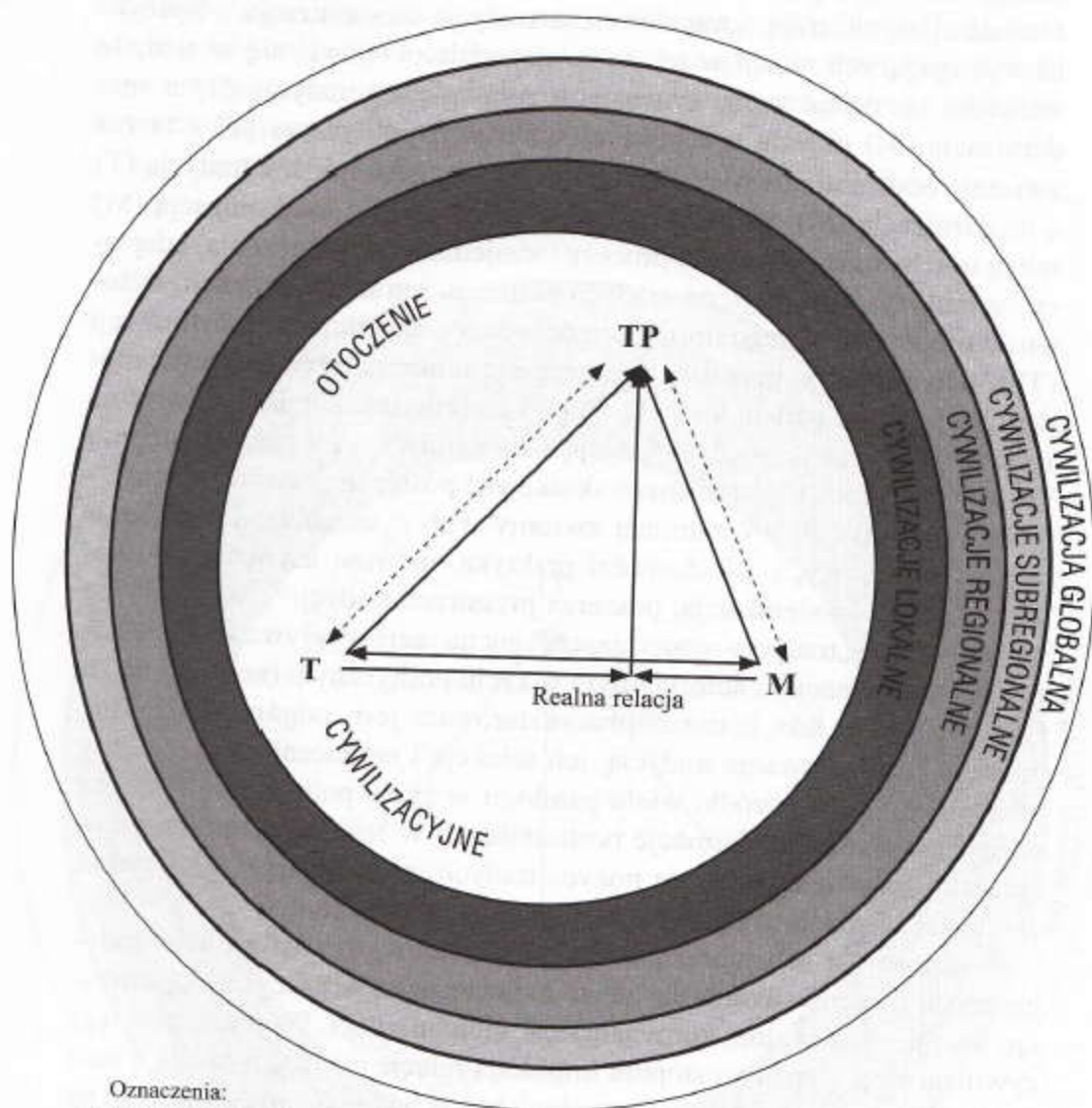
W przypadku Azji Centralnej zwrótny wpływ transformacji na „tradycję-modernizację”, jak dowodzi praktyka, ujawnia asynchronię między tradycją i modernizacją, poszerza przestrzeń tradycji⁴². W rezultacie w konfrontacji „tradycja-modernizacja” jak na razie wygrywa ta pierwsza, co sprzyja tendencjom autorytarnym w życiu politycznym (schemat nr 2). Co także ważne, fakt, iż transformacja sterowana jest „odgórnie” skutkuje próbami manipulowania tradycją, ich selekcją i narzucaniem przez elity władzy, co stanowi źródło wielu patologii w życiu politycznym. Można więc przyjąć, że transformację posttotalitarną w regionie implikuje tzw. zjawisko „rozwierających się nożyc „tradycji-modernizacji” z korzyścią dla neotradycjonalizacji i różnych odmian autorytaryzmu.

W przyjętym schemacie na triadę problemową (transformacja-tradycja-modernizacja) nakłada się złożone otoczenie cywilizacyjne (cywilizacje lokalne, regionalne, kontynentalna, globalna itp.). Wyróżnione kręgi cywilizacyjne w różnym stopniu implikują relacje między tradycją a modernizacją w państwach Azji Centralnej, których końcowym rezultatem są narodowe modele transformacji⁴³. Przy tym przejmując się hipotetycznie, że w ramach cywilizacji centralnoazjatyckiej można wyróżnić lokalne kręgi

⁴² Sprzyja temu tradycjonalizm, kurczowe trzymanie się tradycji. Szczegółowo na temat tradycji, ich funkcji i możliwych relacji z modernizacją pisze P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005, s. 69 i nast.

⁴³ Przykładowo, N. Omarov główne zagrożenia dla transformacji państw Azji Centralnej upatruje w nierównomiernym rozwoju cywilizacji globalnej, która może skutkować globalnym kryzysem wartości. Szansę dla regionu w warunkach „strategicznej nieokreśloności” upatruje w strategii antykryzysowego rozwoju Azji Centralnej. Państwa regionu, w których są chronione konserwatywne konstrukcje przeszłości będą wciągnięte w konflikt wartości. Zob. N. Omarov, *Gosudarstva Centralnoj Azii...*, dz.cyt, s. 199 i nast.

Schemat 2

Oznaczenia:
 „Trójkąt problemowy”
 T – tradycja;
 M – modernizacja;
 TP – transformacja polityczna

Źródło: opracowanie własne.

cywilizacyjno-kulturowe (substraty cywilizacyjne), które wywierają bezpośredni wpływ na kształt narodowych modeli transformacji. Zważmy, że w formowaniu lokalnych kręgów cywilizacyjno-kulturowych wzory irańskie największe piętno odcisnęły na Tadżykistanie, tureckie – Kazachstanie, Turkmenistanie i Uzbekistanie, mongolskie i chińskie w Kirgistanie.

Co także istotne, zakres i siła wpływu obcych wzorów cywilizacyjnych była zróżnicowana wewnątrz terytoriów obecnych państw Azji Centralnej. W przypadku Kirgistanu wpływy cywilizacji rosyjskiej były zdecydowanie większe na północy niż oddzielnym wysokimi górami południu kraju, w Tadżykistanie – na obszarach bliżej położonych granic rosyjskich niż w górskim Badachschanie, gdzie silne były cywilizacyjne wpływy świata islamu, podobnie w Kazachstanie – na północy dominowały wpływy rosyjskie, w części południowo-wschodniej – chińskie. Powyższa sytuacja skutkowałą swoistym dualizmem cywilizacyjnym, wyznaczającym przestrzeń z jednoznaczną dominantą tradycji i przestrzeń nieco bardziej podatną na modernizację polityczną. Podział ten jest umowny, gdyż przestrzenie te nachodziły na siebie i wzajemnie oddziaływały⁴⁴.

Kwestia wyróżnienia, klasyfikacji i rekonstrukcji cywilizacji lokalnych i ich substratów w Azji Centralnej wymaga odrębnych i pogłębionych studiów. Istnieją bowiem hipotetyczne przesłanki przemawiające za zasadnością ich wyróżnienia w badaniach nad narodowymi modelami transformacji w regionie. Z jednej bowiem strony można wyróżnić wiele wartości i norm konstytuujących cywilizację regionalną, z drugiej – można wskazać na systemy wartości i norm przemawiających za wyodrębnieniem subcywilizacji w ramach cywilizacji regionalnej. Przykładowo, o ile do cech cywilizacji regionalnej można zaliczyć przywiązanie do tradycji, nieufność do innowacji, stratyfikację polietniczną opartą na rodach, plemionach i związkach plemiennych, religijność, poddańczą kulturę polityczną, trybalizm, etnokratyzm czy regionalizm, to zarazem różnice tych cech są na tyle znaczące w poszczególnych krajach, że można je traktować – przynajmniej hipotetycznie i analitycznie – jako elementy subcywilizacji w cywilizacyjnych ramach regionu. To one m.in. legły u podstaw powstania w tym samym regionie zasadniczo różniących się modeli ustrojowych, w tym jednego z najbardziej autorytarnych na świecie reżimów w Turkmenistanie – państwa zbudowanego na zasadzie hegemonizmu plemiennego. W sąsiednim Kazachstanie w tym samym czasie budowano reżim relatywnie otwarty na wartości demokratyczne, a w Tadżykistanie prowadzono przez pięć lat bratobójczą wojnę pięciu klanów o władzę.

Powyższa próba konstrukcji wyjaśnienia cywilizacyjnego⁴⁵ niesie daleko idące implikacje metodologiczne dla pojmowania i interpretacji moderniza-

⁴⁴ Tamże, s. 10.

⁴⁵ Przedstawiony w wersji roboczej schemat, to tylko jedno z możliwych podejść badawczych, który wymaga dalszych studiów, wypełnienia konkretną treścią, zależnie od konkretnego przedmiotu i zadań badawczych. Zależnie od tych zadań tym „trójkątem problemowym” w wyjaśnieniu cywilizacyjnym może być także transformacja, tradycja i nowoczesność. Wówczas poziom zaawansowania modernizacji charakteryzowałby stan swoistych zderzeń tradycji z nowoczesnością.

cji i transformacji w Azji Centralnej. Odrzuca bowiem koncepcje jednolinitowe, preferujące paradygmaty „modernizacji-zunifikowanej globalizacji i demokracji lub transformacji-demokratyzacji na wzór zachodni, jak również lansowane przez politologów z państw regionu koncepcje, że autorytaryzm jest koniecznym warunkiem przejścia państw regionu od totalitaryzmu do demokracji, na korzyść tezy o dywersyfikacji modeli transformacji i demokracji z uwzględnieniem specyfiki narodowej, a także tezy o „transformacji prowadzącej do budowy modeli ustrojowych alternatywnych wobec demokracji. Sama transformacja jest fenomenem „spinającym” tradycję i modernizację. Model transformacji, jej konkretną definicję wyznaczają zjawiska i procesy w czasoprzestrzeni występujące między tradycją a modernizacją. W przestrzeń tą w różnym stopniu i sile interweniują konkretne czynniki cywilizacyjne. Komparatystyka zaś procesów w perspektywach endogenno-egzogennej i diachroniczno-synchronicznej ujawnia specyficzną wielowariantowość transformacyjną przestrzeni centralnoazjatyckiej („transformacja klanowa”, „transformacja autorytarna, „demokracja sterozana”, „odwrot od niezakończonych demokratyzacji” itp.).

Summary

Civilizational explanations in the research on post-totalitarian transformation in Central Asia. Basic aspects

The author states that while searching for the model to research political modernization and transformation in the countries of CIS, methodological directives of transgression might be useful. It allows to exceed traditional research schemes. An integral approach, based on civilizational explanations offers the solution and may be a good starting point to define the course of political transformation in Central Asia. It allows to identify civilization differentiations and their mutual merging, to decode historical, cultural and religious backgrounds of transformation, to explain sources of national and state-creating processes, the level of openness and adaptation abilities of traditional societies to political innovations. At the same time the author states that a basic “triangle of problems” of civilizational approach in the research on political transformation in Central Asia consists of three elements: “transformation – tradition – modernization”. The relations within the triad show, that anything which happens in the space-time between tradition and modernization defines the peculiarity of political transformation which, in turn, affects the interrelations between tradition and modernization.

Резюме

Цивилизационный подход в анализе посттоталитарной трансформации в Центральной Азии (очерк проблемы)

В поисках модели исследования политической модернизации и трансформации в странах СНГ, по мнению автора, полезными являются методологические директивы трансгрессии, предписывающие выйти за рамки принятых исследовательских схем. Такие возможности создаёт интегральный цивилизационный подход, который может быть исходным и определяющим направление исследований политических изменений в Центральной Азии. Позволяет он идентифицировать цивилизационные отличия, а также их взаимное проникновение, расшифровать историко-культурную основу и религиозную трансформацию, выяснить обусловленности национальных и государствообразующих процессов, уровень открытости и способность к адаптации традиционными обществами политических инноваций. Одновременно считает, что основной «проблемный треугольник» цивилизационного подхода в исследованиях политических изменений в Центральной Азии определяют: «трансформация – традиция – модернизация». Соотношения в этой «триаде» указывают, что всё происходящее в пространстве и времени между традицией и модернизацией определяет специфику политической трансформации, которая в свою очередь воздействует на взаимозависимость, появляющуюся между традицией и модернизацией.